

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

KLEIN SÁMUEL ÉS AZ ERDÉLYI ROMÁN FELVILÁGOSODÁS

ÍRTA

I. Tóth Zoltán

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS A KIADÁSÉRT SZABÓ T. ATTILA FELEL

MINERVA R.-T. KOLOZSVÁR. No. 99. FSOC. JUD. CLUJ. 11763. — FEL. VEZ.: KISS M. IGAZGATÓ

A felvilágosodás szerepének jelentősége az erdélyi román nacionalizmus fejlődésében sokáig rejtve maradt a kutatók előtt. A korról, az ú. n. erdélyi triász korával a román tudósok általában elég sokat foglalkoztak, de a felvilágosodás igazi jelentőségéből nem sokat vettek észre. A régebbi kutatók szemléletét a dáko-román nacionalizmus túlságosan egyoldalúan határozta meg, ez takarta el szemük elől a felvilágosodásnak annyira fontos szellemi tényezőjét, mely Kelet-Európát és benne a románságot is jobban áthatotta, mint ahogyan felszínes tekintetre gondolni lehetett volna. A dáko-román kutatás egyoldalúsága többek közt a magyar kutatás és analógiák elhanyagolásából is származott; a román történészek többsége nem vett tudomást a magyar kutatómunkáról, mely a felvilágosodás magyar összefüggéseit elég részletesen tanulmányozta és eredményeit — különösen az irodalomtörténet útján — a köztudatba is át tudta vinni. Bessenyei György és a testőrírók függése a bécsi és a nyugati felvilágosodástól régóta közhely a magyar szellemi életben. Ugyanakkor az erdélyi románság kapcsolatai a bécsi felvilágosodással a legújabb időkig majdnem teljesen figyelmen kívül maradtak. Az érdeklődés első jeleit itt is az irodalomtörténészek mutatták, de ők inkább csak elszórt, szerves összefüggésükből kiemelt tüneteket mutattak fel, mint például BOGDAN-DUICĂ GYÖRGY, aki MAIOR PÉTERnek, az erdélyi triász legifjabb tagjának febronianizmusára derített fényt. Mások ismét egy-egy vonást ragadtak ki MOLNÁR JÁNOSnak, a kiváló román szemorvosnak, majd kolozsvári szemészprofesszornak, SINKAI GÖRGYnek és másoknak működéséből, jobbra a felvilágosodás gyakorlati, gazdasági, népjóléti, ritkábban iskolaügyi hatását bizonyítva. Mind a mai napig hiányzik azonban az erdélyi román felvilágosodás létrejöttének a tisztázása. Irodalomtörténeti műveiben IORGA MIKLÓS adatszerűen sokszor foglalkozott a román irodalom és felvilágosodás problémáival, de ezek forgácsok csupán, és nem állíthatók össze szerves képpé. A felvilágosodás mint a kutatás elsőrendű tárgya a maga sokrétűségében, tulajdonképpen fel sem merült.

Az irodalomtörténeti kutatás középpontjába a felvilágosodást először POPOVICI D. kolozsvári egyetemi tanár helyezte.¹

Popovici könyve, túlhaladva IORGA, PASCU és mások töredékes, esetleges és rögtönzött szemléletén, egységesen veszi vizsgálat alá a felvilágosodás problémáját, sőt megkísérli az európai keretek ki-rajzolását is. A történetkutatót azonban az irodalom-esztétikai — vagy a keleteurópai fejlettségi viszonyoknak megfelelően inkább írásbeliség-történeti — szempontokon túl az élet egésze érdekli, tehát a politikai, társadalmi, gazdasági, jogi, művelődési és más jelenségek is, melyeknek javarészt Popovici könyve nem, vagy alig érinti és természetesen — irodalomtörténeti célkitűzését tekintve nem is érintheti. Popovici munkáját kétségtelenül nagyon megnehezítette a megfelelő előmunkálatok hiánya. Sokszor a mű volt az egyetlen forrás; ez lehet a legközvetlenebb és legfontosabb kiindulópont, de sokszor — különösen ha a vizsgálat szempontja nem tisztán irodalmi-esztétikai — mégsem elegendő. A korra, a műre, a szerzőre, a keletkezési és más körülményekre vonatkozó adatok hiányában a leglelkiismeretesebb elemzés is megbízhatatlanná válhatik.

Mi csupán egy fejezetét igyekszünk nyújtani az erdélyi román felvilágosodás történetének. Nagy vonásokban kijelöljük azokat a határokat, melyeken belül a felvilágosodás eszmeköre hatni kezdett és felvázoljuk az első, talán legnagyobb erdélyi román felvilágosodott ember szellemi arcképét, ezt is csak második bécsi tartózkodásának végéig (1783). A kezdet nehézségein kívül főképpen a kéziratok és könyvek számunkra hozzáférhetlensége okozta, hogy kísérletünk ennyire hiányos és töredékes maradt. De reméljük, hogy szempontjaink és adataink buzdító kezdetet fognak jelenteni mások számára is.

Az erdélyi és az egyetemes románság fejlődésének útja már századok óta kelet felől nyugat felé vezetett, amikor a felvilágosodás fénycsóvjája érkezett hozzá. A románság — az ortodoxia passzív erőinek szívós latbavetésével — sikeresen ellent tudott állani a középkori magyar katolikus missziós törekvéseknek. Az újkori protestáns misszió már jelentősebb eredményeket könyvelhetett el, ha nem is a felekezeti térítés terén, de legalább a protestáns művelődés-eszmények szétsugároztatása tekintetében. Az ortodoxia ez alkalommal is felvette a küzdelmet és tiltakozott a protestáns misszió eredményei, így például a nemzeti istentiszteleti nyelv alkalmazása ellen, mégis rövid időn belül templomban, iskolában,

¹ La littérature roumaine à l'époque des Lumières. Sibiu, 1945.

könyvben egyaránt a román nyelv foglalta el az egyházi szláv nyelv helyét még az ortodoxiában is. A nyugati világ a humanizmuson keresztül is mélyen behatolt a műveltebb román réteg tudatába; Trajanus kultuszát a magyarok régebbi Attila-kultusza világosan megmagyarázza. A római származás büszke tudata teszi lehetővé, hogy a román tanult rétegek Erdélyben úgy tudjanak a római egyházhoz az unió formájában csatlakozni (vagy mint akkor vélték: visszatérni), hogy amellet ne érezzék szükségesnek a fajtájuktól való elszakadást, a disszimilációt, ami pedig a középkortól kezdve a XVIII. századig az erdélyi román társadalomalakulás döntő kérdése. A vallási unió azután megnyitotta a román ifjak előtt az erdélyi és magyarországi, sőt a bécsi és római közép- és főiskolák kapuit. Nyugat benyomulása az erdélyi románság ortodox jellegű világába feltartóztatlanul haladt előre. A nyugat felé megnyílt kapukon azután behatolt később az erdélyi románság életébe a felvilágosodás eszmekező is.

Hogyan került kapcsolatba az erdélyi románság az új világ hajnalhasadását jelentő felvilágosodás eszmeáramlatával?

A magyar felvilágosodás legfontosabb közvetítő területét a köztudat is általában Bécsnek tekinti. Kétségtelen azonban, hogy különösen a magyar protestantizmus kapcsolatai Svájjal, Németalfölddel, Franciaországgal, Németországgal és Angliával megkerülték a monarchia szellemi központját és állandó közvetlen érintkezést tartottak fenn a felvilágosodás külföldön buzgó kútfejeivel. A puritánizmus, a presbiteriánizmus, a cartesianizmus, a racionalizmus, a newtoniánizmus a külföldi egyetemeken tanuló ifjúság közvetítésével mind Magyarországon, mind különösen Erdélyben előkészítette a talajt a XVIII. századi felvilágosodás szellemisége számára. E század közepétáján már nemcsak a protestáns, hanem a katolikus körökben is jelentős lépések történtek a „recentior philosophia” szállásának előkészítésére s a jezsuita vezetés alatt álló felsőbb tanintézetek kéziratot tankönyvei a felszín alatt lassú, de kitartó munkával átfordították az érdeklődést az angol, francia és német felvilágosodás irányába. Formailag nem vállalták a szakítást a skolasztikával, de csendben szívvel-lélekkel csatlakoznak az ellenállhatatlan vonzóerővel jelentkező új világ gondolatrendszeréhez. A nagyszombati egyetemen is végbement ez az észrevétlen szellemi előrehaladás.² Látható formákat akkor kezdett öltetni, amikor a bécsi egyetem 1749-től

² A felvilágosodás észrevétlen előrehaladásához a század első felében I. Csapodi Csaba kitűnő tanulmányát: *Ké világ határán*. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből: Századok 1945-46. 85—137.

kezdve GERHARD VAN SWIETEN, JOSEPH RIEGGER és mások buzgólkodása folytán megújódott és a felvilágosult szellemnek mindinkább melegágya lett.³ A bécsi egyetem reformját azután követte a nagyszombati egyetemé, melyet a legfelsőbb helyről érkező rendeletek minden ízében a császárváros egyetemének mintájára gyúrtak át.⁴ Ugyanennek a szellemnek a továbbsugárzása mély átalakulást eredményezett az egész magyarországi és erdélyi közoktatásügyben és kihatott természetesen a kassai és a kolozsvári jezsuita vezetés alatt álló főiskolára is. A jezsuita felsőbb tanintézmények személyzete nem volt állandó jellegű, a rend a tanulmányok és a megbízások szükségleteinek megfelelően igen gyakran váltogatta a rendtagok működési helyét; ez által ez intézmények akaratlanul is szétszórójává és színterítőjévé lettek az új közszellemnek.⁵ A piarista rend érdemei a felvilágosult eszmék terjesztése körül jól ismertek.⁶ A század második felére a magyarországi és az erdélyi tudományos és művelt világ nagyjából megérett az új világszemlélet befogadására.

A magyar felsőoktatásügy közelítése a felvilágosodás felé a román felvilágosodás szempontjából sem lekicsinyelendő jelentőségű tény, a román tanulóifjúságot ugyanis az új szellem első szelűfuvalatai először nem Bécsben, hanem Erdély földjén legyintették meg. Az erdélyi haladó szellem központjának, a nagyenyedi református kollégium hatásának felkutatása az ott tanuló román ifjakra még elvégezetlen feladat. Az erdélyi katolikus iskolák szerepét már sokkal jobban ismerjük, a kolozsvári jezsuita kollégium döntő szerepe a román szellemiség alakításában ma már vitathatatlan tény. A jezsuita Ratio Studiorum (1599) már jócskán elavult keretein észrevétlenül ez a főiskola is túllépett, úgyhogy a felvilágosodott iskola-reform itt sem jelentett túlságosan meglepő fordulatot, hiszen a lelkek a tanárok csendes munkáján keresztül

³ A bécsi egyetem történetéhez I. R. Kink, Geischichte der kaiserlichen Universität zu Wien. Wien 1854. I—II. köt és A. Wappler, Geischichte der Theologischen Facultät der K. K. Universität zu Wien. Wien 1884.

⁴ L. »A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem Története« egyes köteteinek megfelelő fejezeteit. I. köt.: Hermann Egyed—Artner Edgár, A hittudományi kar története. 1635-1935. Bp. 1938; II. köt.: Eckhart Ferenc, A jog- és államtudományi kar története. 1661—1935. Bp. 1936; IV. köt.: Szentpétery Imre, A bölcsészettudományi kar története. 1635—1935. Bp. 1938. és Fináczy Ernő, A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. 1740—1773. Bp. 1899.

⁵ Csapodi i. m. 93—4.

⁶ Szekfü Gyula, Magyar Történet IV. köt. — Gerencsér István: A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák: Regnum 1942—43. 326—70.

már egy-két évtized óta elébesiettek a felvilágosodásnak. A század első felében a filozófiában még erőteljesen Aristoteles szelleme uralkodik; erről a balázsfalvi kéziratárban fennmaradt kéziratok kurzusok is tanúskodnak.⁷ A román ifjúság magasabb tanulmányokra szánt része már a század eleje óta Kolozsváron hallgatta a filozófiát, később pedig, 1765 után a teológiát is, de ide jártak a román nemesi családok sarjai is műveltségre szert tenni. Nem lanyhult az érdeklődés a kolozsvári kollégium iránt a balázsfalvi középiskola 1754-ben történt megnyitása után sem. Ez az iskola tantervében és szellemében a jezsuita iskolatípust, közvetlenül pedig a kolozsvári jezsuita kollégiumot követte, az alapítók szándékában nyilvánvalóan egy, a kolozsvárihoz hasonló iskola-típus létrehozása rejtezett. Sok román ifjú tanult a marosvásárhelyi református kollégiumban is, így SINKAI GYÖRGY és MAIOR PÉTER is. Az erdélyi magyar szellemiséget — mint említettük — ebben az időben a felvilágosodás már erőteljesen megérintette. A jövő kutatás feladata megvizsgálni a magyar felvilágosodás valószínű hatását az erdélyi román gondolkodásra. Mikor a máramarosi nemes eredetű REDNIK SÁNDOR, a későbbi püspök négy évi bécsi teológiai tanulmány után 1743-ban Balázsfalvára érkezik, az új szellem érintésének még semmi jelét nem árulja el éppen úgy, mint a vele egyidőben a római De propaganda fide kollégiumból hazatérő alumnusok, MAIOR GERGELY, későbbi püspök és KÁLYÁNI SZILVESZTER vagy a Nagyszombatban tanult KOTORE GERONTIUS sem, aki a román nemzetfogalom állásáról a negyvenes években pompás felvilágosításokat nyújtott a kutatók számára. Valamennyi még a hazai barokk lelkiség kifejezője, személyükön és szerepükön alig látni változást az előző nemzedékekhez tartozó, egészen jellegzetesen barokk PATAKI JANOS és KLEIN INCE püspökökhöz képest. Ez a nemzedék, melynek kiemelkedő tagja a római alumnus és Klein után püspöki székbe kerülő ARON PÉTER PÁL is, még a régi világhoz tartozik; talán a régebbi szigorúbb szerzetesi életmód — csupa bazilitáról van szó — észrevehető lazulása sejtet valamit egy más, immár világiasabb korszakból. Ezen a téren inkább a római alumnusok mutatnak világiasabb felfogást, míg a nagyszombati Kotore és a bécsi Rednik a szigorúbb, askétikusabb életeszmenyt képviselték. Fiatal korában MAIOR GERGELY a kolostori laicizáló Fronde vezére; hajlott korára a püspöki székbe jutva, hasonló, de életérzésüket ekkor már viharosabb formában érvényesítő fiatal papjainak túl-

⁷ I. E. Naghiu, Catalogul manuscriselor latinești și în limbi moderne dela Biblioteca Centrală din Blaj: Hrisovul III, 1943. 35—74.

zásaival szemben már ő is kénytelen elutasító magatartást tanúsítani.⁸

A Maior Gergelyt követő nemzedék és részben maga Maior is, a felvilágosodásba nő bele. A bécsi egyetemi reform első korszaka már lebonyolódott, amikor Mária Terézia 1765-ben elrendelte, hogy minden egyházmegye küldjön 2—2 hallgatót a bécsi Pazmaneumba teológiát hallgatni.⁹ Így került a császárvárosba 1766-ban a román felvilágosodás legkiemelkedőbb képviselője, KLEIN SÁMUEL, a római száműzetésben még élő agg Klein Ince püspök unokaöccse — és tanulótársa, PAP ISTVÁN. AZ ekkor 20 esztendőes Klein, aki az ú. n. erdélyi triász legidősebb tagja, hat esztendeig egyetemi tanulmányokat végez.

Pázmány Péter nagy hírű kollégiumát 1623-ban a magyar katolicizmus megerősítésére, született magyarok számára alapította,¹⁰ de már az intézet kezdeti szakasza óta nagyon sok szláv, főként szlovák bennlakója volt. 1694-ben 55 hallgatóból csak 16 volt magyar, a többi szláv.¹¹ Már Pázmány maga is gondolt alapítólevelében az erdélyi és a törökországi katolikus jelöltek felvételére,¹² 1733-ig mindig is voltak erdélyiek a kollégiumban.¹³ Mária Terézia rendelete 1765-ben azonban már az összes erdélyi katolikusokra — latin, görög és örmény rítusúakra is — kiterjedt. A Pazmaneum bennlakói tanulmányaikat a bécsi egyetemen végezték. Klein és Pap tehát 1766 végén (az iskolaév november elején kezdődött) megkezdheték tanulmányaikat a nemrég megreformált bécsi egyetemen. A filozófiai tanulmányt az 1752-i reform három évről két évre szállította le, ellenben a teológiai és a jogi karra beiratkozni szándékozók a filozófia két éve után kötelesek voltak még egy esztendeig történelmet, ékesszólást (német nyelvtan és stilisztika) és görög nyelvet hallgatni.¹⁴ A román ifjak tehát abban az időben érkeznek Bécsbe, amikor a felvilágosodás szelleme már az államvezetés legfelsőbb tényezőit is áthatotta. Sőt, egyenesen azt kell mon-

⁸ L. tölem: Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697—1792, Bp., 1946. III. rész.

⁹ A királyi decretum szerint „sumptibus sui Aerarii intertenendi, atque a Philosophia incipiendo, in altioribus scientiis excolendi, praecipue autem in Physica etiam experimentalis, in Mechanica, et Arithmetica, nec non in Germanica lingua erudiendi” [Erd. Kanc. lt. 230—1776]. A decretum kiemeli még a polemica és a catechesis tanulását is.

¹⁰ ... „ut solum Hungari nati et pro Hungaria suscipiantur” — írja Pázmány az alapszabályban [C. Rimely, Historia Colegii Pazmaniani. Viennae 1865. 44—5].

¹¹ I. m. 125. l. ¹ jegyzet.

¹² I. m. 45.

¹³ EK (= Erd. Kanc. lt.) 534 (104): 1768.

¹⁴ Wappler 216—7.

danunk, hogy épen ennek következtében tartotta szükségesnek a központi kormányzat tanulmányi udvari bizottsága, az 1760-ban létrejött Studien-Hofcommission az erdélyi unitus papjelöltek Bécsben történő neveltetését. Klein és Pap találkozása a felvilágosult abszolútizmus Bécsével tehát a központi hatalom tudatos elhatározására megy vissza.

A bécsi egyetem reformját Mária Terézia GERHARDT VAN SWIETEN ösztönzésére 1749-ben az orvosi kar átalakításával kezdte meg, de hamarosan sor került a jezsuita vezetés alatt álló filozófiai és a teológiai kar átalakítására is. A teológiai kar 1752-ben új tantervet kapott, élére egy director került. A kar fokozatosan elvesztette egyházi és autonóm jellegét és mindinkább az állami mindenhatóság engedelmes kiszolgálójává vált. 1757-ben elmozdítják a jezsuita akadémiai kollégium rektorát, 1759-ben a kánonjogi professzor veszi el helyét a consistoriumban.¹⁵ 1760-tól kezdve teljesen felvilágosodott szellemben a Studien-Hofcommission veszi át az oktatásügy legfelsőbb vezetését, siettetve az egyetemi oktatás elvilágiasítását. VAN SWIETEN, az említett bizottság alelnöke erőteljes harcot indít az egyetemen a jezsuiták ellen; 1767-ben a kánonjogi katedráról végleg eltávolítják a jezsuita tanárt.¹⁶ A jezsuita befolyásnak már csak alig észrevehető jelei maradtak meg, amikor XIV. Kelemen pápa 1773. július 21-én, feloszlatta a rendet.

Az 1752-i egyetemi reform óta a teológiai tanulmány négy éves volt (a régebbi öt helyet), illetőleg az előkészítő évvel együtt valójában mégis öt éves. Az előkészítő év elvégzése után az egyháztörténetből és a görög nyelvből a kar directora adhatott bizonyítványt a jelölteknek, csak ennek segítségével iratkozhattak be a teológia első évfolyamára.¹⁷ Klein és Pap, úgy látszik, a filozófia befejezése után érkeztek Bécsbe és az előkészítő évre iratkoztak be, ugyanis Klein — saját tudósítása szerint — 1767-ben egyháztörténelmet hallgatott a bécsi egyetemen.¹⁸ A professzor, akinek a görög ritus iránti ellenséges és elfogult magatartását kiemeli, POHL JÓZSEF jezsuita még a régi világ embere volt; vele a kormányzat nem volt megelégedve.¹⁹

¹⁵ Kink I, 487—93. — Wappler, 188—90.

¹⁶ Kink I, 501. — Wappler, 192—3.

¹⁷ Wappler, 216. — Hermann, 101.

¹⁸ *Dissertatio canonica de matrimonio juxta disciplinam Graecae Ecclesiae*. Vindobonae, 1781. 4.

¹⁹ Wappler 233. — 1746 és 1773 közt ő adta elő az egyháztörténetet. Hat kötetes tankönyvének (*Manuductio ad historiam ecclesiasticam*. Bécs, 1723—59). Kleinra gyakorolható hatását érdemes volna megvizsgálni. Az előkészítő éven az ékesszólást 1753-tól 1768-ig Popovics János

Az oktatás laicizálódása Kleinék tanulmányai idején folytatódt. Az átalakulást jellegzetesen mutatja a *theologia speculativa* (scholastica és dogmatica) sorsa az egyetemen, ezt ugyanis azelőtt két jezsuita tanár adta elő. 1760-ban az egyik jezsuita mellé az uralkodónő kinevezte a jezsuitaellenes GAZZANIGA PÉTER dominikánust, 1764-ben pedig az antiskolasztikus GERVASIO ÁGOSTON augusztinust is, hogy a jezsuitákkal párhuzamosan ők is tartsanak, de már felvilágosultabb szellemben, dogmatikai előadásokat. Az utasítások szerint az előadásokat „minden haszontalan skolaszticizmus és haszontalan szubtilitás” nélkül kellett megtartani. Nem csoda, ha SZENT TAMÁS »Summá«-ja ekkor már csak egy tankönyv a többi közt. A tanterv ellenben külön felhívta a figyelmet a libertinus és deista könyvekre, igaz, valószínűleg megcáfolás céljából.²⁰ Gervasiót 1768-tól a szintén ágostonrendi és hasonló szellemű BERTIERI JÓZSEF váltotta fel. Ei három szerzetes tehát Kleinnak és Papnak tanára volt.²¹ Gazzaniga és Bertieri előadásaiból alakult ki az a két kötetes »Theologia dogmatica in systema redacta« (Viennae, 1776), mely 1790-ig a bécsi egyetem hivatalos tankönyve maradt.²² Gazzanigát Klein egyik művében idézi is.²³ Az antijezsuita tanárokkal olyan irány kerekedett felül, melynek célja egy „természetes rendszer” kidolgozása volt a dogmatika terén. Itt jegyezzük meg, hogy a román ifjak könnyen hajlottak a jezsuitaellenességre, mert a balázsfalvi püspök jezsuita ellenőre, az ú. n. „teológus” ekkor még gyakorolta népszerűtlen felügyeleti tevékenységét a küüllőparti rezidencia mellett. A triász valamennyi tagja élénken kimutatta ellenérzését a jezsuita rend iránt. Könnyen elképzelhető tehát, hogy a román ifjak hamar bekapcsolódtak az új szellem követőinek sorába.

A dogmatikáénál nem kevésbé tanulságos az egyházjogi tanszék sorsa sem. Mária Terézia még 1766. március 29-én elrendelte, hogy a Pazmaneum bennlakói az egyetemen RIEGGER JÓZSEF tanár egyházjogi előadásait hallgassák. A Pazmaneum vezetői mindent megtettek ennek megakadályozására, de az 1767. január 10-i ren-

Zsigmond adta elő. A történelmi tanszék előbb a jogi karhoz tartozott, csak később helyezték át a bölcsészetre [Kink I, 459—60. l. ⁵⁹⁶ jegyzet]. Előadó tanára 1758. július¹ 22-től 1772. március 7-ig Gaspari János B. volt [I. m. 469—70. l. ⁶⁰⁹ jegyzet].

²⁰ Hermánn 102.

²¹ A *theologia speculativa* mind a négy évfolyamon kötelező tantárgy volt. Az említett tanárokhoz és műveikhez l. Wappler 230—1.

²² Hermann 209.

²³ Diss. can. de matrina. 132 („*Petrus Maria Gazzaniga in celeberrima et antiquissima universitatis Vindobonensis SS. Theologiae Doctor, et professor publicus ordinarius*”).

delet teljesen megszüntette a kánonjogi tanszéket a teológiai karon, úgyhogy a pazmaniták (egy november 4-ről keltezett decretum értelmében) most már tényleg a febronianus Rieggert voltak kénytelenek a jogi karon hallgatni. A felsőbb évesek azonban még befejezhették tanulmányaikat a jezsuitáknál.²⁴ Ezeknél KÖSSLER JÓZSEF volt a kánonjog előadója.²⁵ Minthogy a kánonjogot a III—IV. éven kellett hallgatni, Klein és Pap kétségtelenül Riegger tanítványai voltak. Fontos feladat volna tehát Klein egyházi iratait a febronianizmus szempontjából is megvizsgálni. Az erdélyi triász harmadik tagjának, Maior Péternek febronianus felfogása ismeretes; nem volna meglepő, ha Kleinra is befolyást gyakorolt volna az az egyházpolitikai irány, amely Riegger tanítványai révén és a tanügyi reform következtében a nagyszombati egyetemen is uralkodóvá vált.²⁶ Mindenesetre figyelemreméltó jele Klein haladó szellemének, hogy nem jezsuita tanárai műveit, hanem CLAUDE FLEURY erősen gallikán irányú egyháztörténetét fordítja le román nyelvre. Az előadottak alapján igen fontos feladatként jelölhetjük meg Klein nagyrészt kéziratban maradt teológiai műveinek kritikai vizsgálatát.

A Pazmaneum hallgatói nem voltak érzéketlenek a korszellem iránt, az ötvenes évek elején például janzenista és jezsuitaellenes irányzat fészkelte be magát, de a jezsuita vezetők éppenúgy hamar kiirtották, mint későbbi jelentkezésekor a 80-as évek elején is.²⁷

A magyar kancellária 1769. május 12-én közölte a Pazmaneum vezetőségével, hogy a teológiai hallgatók kötelesek a filozófiai karon SONNENFELS JÓZSEF németnyelvű előadásait hallgatni²⁸ az új gyakorlati tudományról, melyet szerzője, SONNENFELS Policey- und Cameralwissenschaft-nak nevezett. Így lettek Klein és Pap tanítványai annak a Sonnenfelsnek, aki a 60-as évek óta az osztrák birodalom hivatalnokainak és gazdasági szakembereinek nagyhatású nevelője volt. Klein írásaiban itt-ott mintha feltűnne egy-egy kicsi enyhe visszfénye Sonnenfels hármastanításának az állampolgárok biztonságáról, kényelméről és jólétéről.²⁹

Minthogy a bécsi egyetem hallgatói közt a természetjog hallgatása valóságos divat volt, nem volna meglepő, ha az derülne ki,

²⁴ Rimely, i. m. 177—8. — Riegger 4 kötetes tankönyvében (*Institutiones juris ecclesiastici*. Bécs, 1768), az egyetemes egyházzal szemben államegyházi felfogást vall.

²⁵ Wappler 233.

²⁶ Hermann 117.

²⁷ Rimely 143—4, 203—4.

²⁸ Rimely 184—5. — Wappler, 234.

²⁹ Vö. *Dissertatio de jejuniis Graecae Orientalis Ecclesiae*. Viennae, 1782. 128: „omnia mea eo consuevi dirigere, ut aliis utilis esse possim”.

hogy Klein már első bécsi tartózkodása idején kapcsolatba került MARTINI KÁROLY ANTALLal, a nagyhatású osztrák természetjogász-szal, aki az egész korszak természetjogi felfogásának majdnem korlátlan irányítója a monarchiában. Martini alapvető tankönyveinek első kiadásai valóban ezekre az évekre esnek. De ha nem hallgatta volna, akkor is a legnagyobb mértékben valószínű, hogy szellemükkel, talán tartalmukkal is meg kellett ismerkednie.

A szellemileg megújódott, frissebb mozgásba lendült bécsi egyetemen Klein és Pap egészen közel kerültek a felvilágosodás mérsékelt bécsi irányzatához, mely az állami mindenhatóság és az uralkodói abszolútizmus jegyében új életideált hirdetett, majd II. József uralkodásában meg is testesült.

A Pazmaneumban eltöltött 6 év után a két román ifjú hazatért Balázsfalvára és a fokozatosan kiépülő középiskolában ők vezetik be 1773-ban a filozófiai tanulmányokat. KLEIN SÁMUEL a matematikát és az etikát adta elő, PAP ISTVÁN pedig a logikát és a metafizikát.³⁰ Klein és Pap befolyásának lehet tulajdonítani, hogy a balázsfalvi káptalan az uralkodónőnél kérvényezte a szeminárium kifejlesztéséhez szükséges filozófiai és teológiai könyveket, mégpedig kifejezetten a bécsi egyetemen bevezetett, tehát újszellemű tankönyveket. A kamara 1773. augusztus 13-án valóban ki is utalt 500 forintot teológiai könyvek beszerzésére.³¹ A könyveket Maior Gergely püspökké szentelésekor Bécsben Kleinnel együtt szerezte be és hozta magával a Küküllőparti püspöki városba. A balázsfalvi könyvtár régi állagának vizsgálata ezek szerint rendkívül tanulságosnak ígérkeznék.

Közben az erdélyi és partiumi román ifjak Bécsbe áramlása szakadatlanul folyt. Klein és Pap utódai a Pazmaneumbeli alumnatusban SZALCSVAI ISTVÁN és FISZKUTI SÁNDOR voltak (1772—1778), akik később mint esperesek és vikáriusok mindketten jelentős szerepet játszottak az erdélyi görög-katolikus egyház életében. 1779-ben öt erdélyi alumnus közül kettő román volt: ANDKEJKA LÁSZLÓ és BRAN SIMON.³²

A Pazmaneumnál is nagyobb szerepet játszott az 1773-ban létesített és 1775-ben központi görögkatolikus szemináriumként kiépített Sancta Barbara szeminárium. Itt a fogarasi görög-katolikus egyházmegyéből 4, a váradiból 4 és a munkácsiból néha 1—2, tehát évente 8—10 román hallgató lakott és végezte tanulmányait a bécsi

³⁰ T. Cipariu, *Acte și fragmente*. Blasiu, 1855. 125 és EK. 1128—1779.

³¹ EK. 1620—1773

³² EK. 488: 1779.

egyetemen.³³ A volt bécsi hallgatók azután képzettségüknek megfelelő beosztáshoz és fontos pozíciókhoz jutottak az erdélyi egyház életében, legtöbbjük azonnal esperesi állást kapott, ami az akkori viszonyok közt azonban még egyáltalában nem jelentett egyúttal anyagi ellátottságot is. A Pazmaneum és a Sancta Barbara román alumnusai majdnem kizárólag nemes ifjak, vagy papok és kántorok fiai voltak, csak elvétve akadt közöttük egy-egy libertinus, például mint VULKÁN SÁMUEL, a későbbi váradi püspök.³⁴ Büszkék voltak tudományukra, az is előfordult, hogy az otthoni nyomorult viszonyok közt méltatlannak tartották magukra nézve a tanítói vagy vidéki papi hivatást.³⁵ A balázsfalvi iskolából csak nagyon kevés magasabb évfolyamú hallgató került ki, úgyhogy a püspök kénytelenségéből néha rétorokat küldött Bécsbe teológusok helyett. A Sancta Barbara szeminárium egyik román alumnusának, FERENTZI GÁBORNAK³⁶ a balázsfalvi kéziratárban két, valószínűleg bécsi kéziratot tankönyve maradt fenn, az egyik *Patralogia Sacra*, a másik *Theologia Moralis*.³⁷ Ezeket a könyveket Ferentzi aggastyán korában 1836-ban a balázsfalvi könyvtárnak adományozta. Harmadikul egy *Jurisprudentia Natalis* (helyesen: *Naturalis*)³⁸ is odaajándékozott. Nem volna meglepő, ha kiderülne, hogy a bécsi román teológusok természetjogot is hallgattak az egyetemen és az említett kéziratot tankönyv MARTINI egyik művére vezethető vissza.

Ha meggondoljuk, hogy a bécsi egyetem teológiai karára az 1774/75. iskolaévtől kezdve RAUTENSTRAUCH ISTVÁN bencés apát reformterveinek megfelelően teljesen bevonult a felvilágosult szellem, akkor jogosult az a vélemény, hogy az innen kikerülő román hallgatók a 70-es évek folyamán hazavihették magukkal Erdélybe a bécsi felvilágosodás alapvető élményeit és eredményeit. Még akkor is fenntarthatónak látszik ez a tétel, ha egyelőre részletes adatok híján nem tudjuk bizonyítani.

³³ MK. (= Magy. Kanc. lt.) 943 (19—21): 1780.

³⁴ MK. 943 (21): 1780.

³⁵ Így Fiszkuti Sándor, EK. 1185: 1780.

³⁶ 1777-ben logicus volt [MK. 943 (20): 1780].

³⁷ I. E. Naghiu, i. m. 137—8. sz. 51. — A második kézirat végén ez a feljegyzés olvasható: „Omnia ad majorem Dei gloriam et usum R. Gabrielis Ferentz per Rm. Joannem Fabrik conscripta anno 1781.” Egy másik *Theologia Moralis* (131. sz. 50. l.) mintha szintén bécsi kurzus volna. Minthogy a *theologia moralis* bevezetését Balázsfalván az uralkodónó már 1773-ban sürgette [EK. 1620: 1773], valószínű, hogy ott a megfelelő bécsi tananyagot alkalmazták.

³⁸ I. m. 33. sz. 40.

KLEIN SÁMUEL szerencsése 1777-ben ismét visszavezérelte Bécsbe, a királynő ugyanis a Sancta Barbara szeminárium megüresedett vice-ephemeriusi tisztségére Major Gergely püspök ajánlatára őt nevezte ki. Mint ahogy az irományok elég valószínűtlenül állítják, ekkor Klein még pappá sem volt szentelve.³⁹ Kleinnak valóságos szenvedélyévé vált a román nemzet szolgálata a tudomány által. A visszaérkezés a bécsi tudományos légkörbe megkönnyebbülést jelentett számára, ugyanis törékeny szervezete és az íróasztali munkát kedvelő természete sokkal jobban megfelelt neki, mint akár a balázsfalvi tanítás, akár a missziós munka Major Gergely vizitációs körútjain. Az az öt-hat esztendőnyi idő 1783-ig, melynek második felében egy felvilágosult abszolutista uralkodó ült a monarchia trónján, oly csodálatosan lázas termékenységben folyt le, oly sok eredménnyel járt, hogy fel kell vetnünk a gondolatot: a fenti évekről jelzett írások egyrésze már a korábbi, erdélyi évek, vagy talán már az első bécsi tartózkodás idején munkában volt. „Itt tartózkodásom alatt — írja KLEIN Bécsből Drágosi Mózesnek 1782. április 2-án — román nyelven megírtam néhány könyvet, hogy valahára a mi népünk is kiművelődjék.” Ez a felvilágosodott ember hangja és célkitűzése. Bécsben jelenik meg nyelvészeti munkája, az *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae* (1780)⁴⁰ és egy imádságos könyve (*Carte de rogationi pentru evlavia homului chrestin* 1779), az első latin betűs, nem magyar helyesírású románnyelvű nyomtatvány. Utóbbiban nem csak a latinizáló, az ősokhöz visszahajló dáko-román lelkületet kell látnunk, hanem a felvilágosult emberét is, aki a sajátához és az őseihez való visszatérésben egyúttal nemzeti cselekedetet lát. A nyelvművelést önmagában is a racionalista gondolkozás serkentette ebben a korban, ugyanis az a szellem, mely az államot, a társadalmat, a jogot és általában mindent szívesen racionalizált és egységesített, nem nézhette tétlenül a nyelv, a beszéd, az írás pallérozatlanságát, dudvához hasonló burjánzását. Ezekben az években, de mindenképpen 1781 előtt Bécsben fejezhette be román történetét, a *Historia Daco-Romanorum*-ot, melyben a felvilágosult szellem itt-ott félreismerhetetlenül felcsillan. „A románok Erdélyben — írja KLEIN — Lipót

³⁹ ... der noch nicht einmal Priester war” — MK. Acta particularia 533. sz. 1805. (Blümegegen Nota-ja).

⁴⁰ Gáldi László feltevését, mely szerint Klein az Elementán már Balázsfalván is dolgozhatott [Samuelis Klein Dictionarium Valachico-Latinum. Bp., 1944. 11], nagyon valószínűvé teszi Maior Gergely levele (1777. augusztus 6), melyben azt írja Kleinről a vallásügyi bizottság elnökének, hogy „lingvae Valachicae apprime gnarus” [MK. Act. part. 533. sz. 1469].

császár idejéig többnyire üldözöttek, leigázottak voltak és iskolák híján többnyire pallérozatlanok; csak Isten kegyelméből és az osztrák ház isteni császárainak, Lipótnak és Károlynak és a boldogan uralkodó Mária Terézia császárnőnek és Magyarország királyának kegyeiből és buzgólkodására kerül ez a nemzet a tudatlanság sötétjéből mindinkább a napfényre és válik tökéletesebbé.”⁴¹ Egy csokorban találjuk itt a multat és a jövőt, egyfelől a barokk duzzadó címhalmazát és tekintélytiszteletét, mely észrevétlenül oldódik fel a felvilágosult abszolutizmus királyeszménye előtti hódolatban s a túloldalon a népnek műveltsége szerinti értékelését s a felvilágosodás szokványos árnyék és fény retorikáját. Az uralkodó előtti hódolat feltétlenül őszinte, hiszen Klein tanulmányait és — rajta keresztül — a román nép tökéletesítését valóban a királyi kegy tette lehetővé, s így a lelki alkalmazkodás a késő teréziánus és jozefinus felvilágosult abszolutizmushoz egészen természetesen adva volt.

De más kitételek is bevilágítanak Klein felvilágosult gondolkodásába. „Még ma is — olvassuk Klein könyvében —, bár századunk inkább dicsőíttetik tudománnyal és meg van tisztítva az előítéletektől és az üres hiedelmektől, nem is szólva a babonákról, mégis sokan találatnak a latinok (azaz római katolikusok között), akik a görög egyesülteket csak megtürteknek (toleratos) tekintik. A római egyház közösségétől magukat távoltartó görögök az ősi gyűlöletet a latinok ellen előítéletből annál is inkább táplálják, mert többnyire bárdolatlanok és barbárok (rudes et barbari sunt)”.⁴² A latin és a görög rítus ellentétei nagyon sokat foglalkoztatják más írásaiban is, így a házasságról írt kánonjogi tanulmányában,⁴³ melyet román nyelvről fordított le latinra⁴⁴ azzal a célzattal, hogy a római katolikusoknak bemutassa saját elfogultságukat a görög katolikusok iránt. Kánonjogi érvelései során sokszor hivatkozik a természetjogra, és a természeti törvényekre (ius naturae, leges naturae). A könyv érdemi részénél sokkal érdekesebb az a húsz lapos bevezetés, melynek alapélménye a görög rítusú ember kisebbségérzete a felsőbbségüket fitogtató latin rítusúakkal szemben. A két rítus összeütközésének élménye lelkéből erőteljesen tör fel a felszínre és forró indulat-lávéval borítja el a talajt. De azután fo-

⁴¹ Foaiă pentru minte, anima și literatură 1862. 84.

⁴² Foaiă 114.

⁴³ L. a ¹⁸ jegyzetet.

⁴⁴ A román kézirat a balázsfalvi központi könyvtárban található [L. Șt. Manciulea, Biblioteca Centrală din Blaj. Indicele manuscriselor. Blaj, 1939. 119—120. sz.].

kozatosan a meggyőződéses katolikus kerekedik benne felül és feyelmezetten visszaszorítja érzéseit; hiszen a katolicizmusnak köszönheti szellemi kifejlődésének feltételeit, a bécsi szellemi légkört, a tudomány és nem utolsó sorban a hatalom támaszát. Így hát legyőzi önmagát és a tiszta kereszténység érzületével Isten előtti egyenlőségben jelöli meg a latin és a görög rítus helyét, méltó lapokon hirdetve a kölcsönös megismerés, tisztelet és szeretet szükségességét.

A latin és a görög rítus ellentéte régi problémája az erdélyi uniót románságnak. Oka az unió céljában van, mely a rítus-változtatást végeredményben első lépésnek tekintette a teljes egyesülés, a vallási asszimiláció felé. A hitben egy, de rítusban különböző, s a keleti kereszténység konzervatívizmussal a régihez, tehát jóhoz, igazhoz ragaszkodó románság kétszeresen: vallásilag és nemzetiségileg ellenkezik a teljes vallási asszimilációval. A vallás-változtatás rendszerint maga után vonta a nemzetiség-változtatást, tehát román oldalról nézve a disszimilálást, ami gyakorlatilag az értelmiségi réteg legjavának állandó és szüntelen távozását jelentette. A disszimilált elemek vallásilag többnyire a római katolicizmust, nemzetiségileg jórészt a magyarságot erősítették. A probléma — mint említettem — régi, Klein Ince püspök idejében, a század első felében, teljes erejében tapasztalható, s a század második felében fontossága csak fokozódik: MAIOR GERGELY és DARABANT IGNÁC, a későbbi váradi püspök a tanúi ennek a jelenségnek.⁴⁵ Bécsben 1773-ban a központi kormányzat kezdeményezésére a monarchia görög katolikus püspökei: románok, rutének és horvátok hetekig tárgyalták az unió közös ügyeit; a görög rítus védekezése a vallási asszimiláció, a latinizálás ellen itt is főkérdés volt.⁴⁶ A bécsi tárgyalások egyik résztvevője maga KLEIN volt, aki már tanulmányai során is tapasztalta a meg nem értést rítusa iránt. Ő maga így ír le egy esetet: „1767-ben saját magam hallhattam, amikor a bécsi egyetemen az egyháztörténeti előadást hallgattam, a tanár Szent Basiliusról, az ökumenikus doktorról ezt mondta: Uraim, Szent Basilius nagy szent, s míg írásait olvasom, mintha a mennyekben forgolódnék, de végül is görög és minden görög hitvány!”⁴⁷ A sértett önérzeten és a lenézésben, megvetésben részesülésen túl egy másik, politikumba torkoló jelenség volt fájdalmas Klein és az unitus románok számára, az, amit neki nem egyszer nyíltan és (mint ő mondja) pirulás nélkül „szemébe mondtak, hogy

⁴⁵ Vö. tőlem: i. m. 262. l. ³ jegyzet.

⁴⁶ I. m. 257 kk.

⁴⁷ Diss. can. de matrim. 4.

a görög rítus csak megtürt és a latin ritushoz képest kevésbé tökéletes.”⁴⁸ Klein ezt a magatartást az *ignotentia*, *praejudicium* és *superstitio* szavakkal illeti (emlékezzünk vissza, ugyanezt tette a *Historia Daco-Romanorum*-ban is) és a tájékozatlanok, valamint a gyerekkoruktól fogva a görögök iránt előítéletekkel telített felvilágosítására több könyvet készült nyilvánosságra bocsátani, melyeknek egyike éppen a most tárgyalt *Dissertatio* a házasságról. Nem a probléma, hanem a magatartás felvilágosult, mégpedig jellegzetesen erdélyi román módon felvilágosult. A felvilágosulásnak Kelet-Európában való sarkaló hatása a nemzetiségre ismeretes. A magyarságnál a rendiség a keret, melyen belül a nemzetiség a felvilágosult gondolatok rendező hatása alatt felocsudik: az erdélyi románság nemzeti összetartozásának első jele a vallás, a görög rítus, mely közeledést hoz létre unitus és ortodox közt és csak azután következik, mondjuk magyar módra, a rendiség. A görög rítus-latin rítus ellentétpár magában hordja a román-magyar nemzetiségi ellentétet is. A kérdés rendi vonatkozásaival — bár ezek román részről is rendkívül jelentősek — most nem foglalkozunk. Klein példáján látjuk a legvilágosabban, hogy a felvilágosodás hatása alatt először hogyan erősödik meg görög voltában, azután hogyan kezdi meg az irodalmi felvilágosítás munkáját. Véleményem szerint a tervbevett kiadványok, melyek közül csak kettő, 1781-ben és 1782-ben Bécsben látott napvilágot, csaknem egy évtizeddel korábban keletkeztek és összefüggésben vannak a görögkatolikus püspökök 1773-i bécsi konferenciájával. Bármint is nézzük a dolgot, a felvilágosodás az erdélyi román adottságok mellett a görög, az ortodox tényezőt erősítette meg az unión belül, előkészítve a *Supplex Libellus Valachorum* felekezeti közti összefogásának lehetőségét. Felvilágosult hatást kereshetünk a felekezeti egyenjogúság és egyenrangúság gondolatában, a házasságról szóló disszertáció bevezetésében, ami — a szöveg nagy részétől különbözőleg — a latin fordítás elé 1781-ben készülhetett, tehát a Türelmi rendelet évében és még hozzá Bécsben. Klein magatartása — a dolgok természete szerint — a mérsékelt bécsi felvilágosultságnak még tovább mérsékelt, görögösen átszínezett változata. A vallási vetélkedésben — így is mondhatnám: a vallási sovinizmusban — a saját álláspont felsőbbségének diadalmas bizonyítása a megszokott jelenség. Klein is rátéved erre az ösvényre. „Miért lenne a latin rítus tökéletesebb, válaszolom azoknak, akik a latin ritust nem minden görög nélkül tökéletesebbnek,

⁴⁸ I. m. 10.

rangosabbnak állítják? A származás jogán? Legkevésbé sem, mert maguk a latinok is bevallják, hogy a görög rítus a legrégebbi” és így hosszasan tovább.⁴⁹ „Talán csak annyiban mondható előbbreválónak a latin rítus, — folytatja Klein —, hogy gazdagságban és hatalomban bővelkedik és felülmulja a görög ritust, de aki áll, vigyázzon, nehogy elessék, mondja a Szentlélek.”⁵⁰ A vitázó győzedelmes pózának merevségéből Klein azután egyszerre felenged és a felekezeti egyenrangúság álláspontjára helyezkedik: „uterque Ritus, et Graecus, et Latinus aequae praestans, perfectus et bonus est, ut pote ab Ecclesia traditus, et adprobatus” „...Fratres sumus, ut pote filii unius sanctae Matris Ecclesiae teneamusque illum perfectiorem et praestantiorum qui melius legem Dei observat... sive ille Latini, sive Graeci Ritus sit.”⁵¹ Ez a fordulat nem az előző vitázó magatartás többé és létrejöttében a bécsi toleráns szellemnek, a felvilágosodás lehelletének is megvan a maga része.

Klein másik Bécsben megjelent Dissertatioja⁵² felvilágosult és nacionalista érvekkel harcol a görög rítusnak — az ő kifejezése szerint — „természetellenesen” túlzó böjtjei ellen. Ez a rítus ugyanis több, hosszabb, és súlyosabb böjtöt ír elő hívei számára, mint a latin rítus. Klein méltán ír a túlzottan hosszú és sokféle böjtnek a nép testi állapotára tett káros hatásáról. Külföldi utazók számos esetben megállapították a túlzott böjt sorvasztó és degeneráló hatását éppen a legnagyobb tavaszi munka idején. A böjt kérdését, Balázsfalván ekkor már évtizedek óta hevesen, sőt viharosan vitatták. MAIOR GERGELY a negyvenes években Aron püspök idejében az enyhébb böjtnek és a kevésbé szigorú életmódnak volt a szószólója. Aron halála óta ő volt a legesélyesebb és legtöbb szavazatot nyert püspökjelölt, de az uralkodónő az ő mellőzésével az aszketikus hajlamú Rednik Sándort nevezte ki, Maior pedig börtönbe került. Már munkácsi börtönéből kapcsolatot talált a későbbi II. Józseffel, akinek segítségével sikerült kiszabadulnia és Rednik halála után végre ő lett a püspök. Az előzmények alapján joggal feltételezhetjük, hogy MAIOR alkatánál és kapcsolatainál fogva már a hatvanas évek folyamán bizonyos érzelmi kapcsolatba lépett a bécsi mérsékelt irányú felvilágosodás szellemével, a bécsi püspök-

⁴⁹ I. m. 15.

⁵⁰ I. m. 16.

⁵¹ I. m. 17.

⁵² I. a ²⁹ jegyzet. — Kézirata (vagy másolata?) »Epistola de juniis Ecclesiae Graecae Orientalis ex lingua valachica in latinam traducta« címen a balázsfalvi kéziratárban [Naghiu, i. m. 12. sz. 36. l.]. Kleinnak ezt a művét Jovan Muškatićević 1794-ben szerb nyelvre fordítva kiadta.

konferencián pedig Klein társaságában rokonszenve csak erősödhetett. Rögtön felszentelése után (ez a királynő és József jelenlétében történt meg), levélben törölte el Balázsfalván a szigorú bőjtöt. A bazilita szerzetesek nagyrésze természetesen kedvezően fogadta ezt a megkönnyítő intézkedést, mert a maga bőrén szerzett tapasztalatokon kívül még élénken emlékezetében élt a testi, lelki és szellemi” sanyargatásban felnövő vagy inkább sorvadó balázsfalvi seminaristák sápadt arca. A szerzetesek még túlzásba is mentek a laicizálásban és rövidesen maga Maior volt kénytelen az anarchia felé elhajlók és az ellenkező végletbe lendülők túlzásai ellen fellépni. A küzdelmet végül a kormányhatóság beavatkozása csendesítette le.⁵³

A bőjtkérdés azonban az ismertetett felületi életrendkérdésen túlmegegy és a román nemzetiségi fejlődés egyik legdöntőbb problémáját veti fel, s ez a vezetőréteg többször említett disszimilációja. KLEIN SÁMUEL részletesen kifejti, hogy a túlzottan sok bőjt miatt a felnövekvő román értelmiség nagyon könnyen hajlik a latin ritusra való áttérésre. Az áttértek közül sokan prozelita túlbuzgalommal egyenesen ellenségeivé válnak a görög ritusnak. Nehéz dolog társadalmilag érintkezni a más szokásúakkal bőjtnek idejében, még egy asztalnál sem igen étkezhetnek együtt a latin és görög ritusúak, sokan tehát megszédülnek „et nos semper cum rudibus et rusticis contempti manemus.” A bőjtök csökkentése és enyhítése esetén más felekezetek részéről is csatlakoznának a görög katolikusokhoz (itt Klein nyilván a görögkeleti románokra gondol) és főként „nostri homines docti et eruditi manerent in ritu Ecclesiae suae.” Az értelmiség vallási disszimilációja, melyet rendszerint a nemzetiségi is követ, a XVIII. század, sőt az előző századok erdélyi román társadalomfejlődésének döntő kérdése. A fej nélkül maradó test tehetetlenül tántorog és vakságában könnyen elbukik. A disszimilációs kedv legerősebb fékje a római eredetben és nyelvben felfedezett közösségi büszkeség volt, ez mentette meg a meggyőződés nélkül uniált elemek egy részét a disszimilációtól. Klein most további fékként a bőjtök és általában a vallási köteleességek enyhítésének ötletét veti fel.

A *Dissertatio de jejuniis* tehát sokkal kevésbé vallásos, mint inkább politikai és nemzetiségi célzatú mű, mely a román nacionalizmus érdekében íródik. Nacionalizmusát Klein felvilágosult érveléssel támogatja. A bőjtök érvényességét elfogadja, ha a Szentírás, az egyetemes zsinatok határozatain, az egyház előírásain és

⁵³ A részletekhez l. id. munkámban elszórtan.

az egyházatyák tanításain alapulnak és ha a természeti törvényeknek is megfelelnek. Kimutatja, hogy minden egyéb bűjt az emberek találmánya, tehát nem kötelező érvényű törvény.⁵⁴ A lélek üdvösségére való ügyelés mellett az egészség gondozására a természeti, az isteni és az emberi törvények egyenesen kötelezik az embert (et Naturae, et Divinae, et Humanae Leges nos obligant). Mégis sokan vannak, akik inkább meghalni készek, semhogy bizonyos bűjtök idején tejneműeket vagy tojást vegyenek magukhoz és a természeti és isteni törvények nagyfokú nem ismeréséből (praeclari ignoventiae legum naturalum et divinarum) inkább a mártírium, glóriájába burkolóznak. Klein népies empirizmussal és racionalizmussal megállapítja, hogy „ha a trulanumi zsinatot nem Örményországban, hanem Dáciában vagy Oroszországban vagy Magyarországon tartották volna meg, akkor nemcsak a tejneműeket nem tiltották volna el, hanem a szalonnaevést is megengedték volna.” Nálunk ugyanis nem terem az olivaolaj, nincsenek változatos tengeri halfajták, sem finom gyümölcsök és más hasonlók, — írja Klein, — ezért nehezen és csak a legnagyobb kényelmetlenséggel lehet megtartani az annyira hosszú és sok bűjtöt.”⁵⁵ A bűjtök racionalizálásait a gazdaságosság és a bölcsesség (oeconomia et prudentia) tanácsolja.⁵⁶ Az együgyűek és az inkább buzgóok, mint bölcsök (simplices et plus devoti quam prudentes) akarják a túlzott bűjtöket, akik nem képesek különbséget tenni és ésszel felfogni (discensere et intelligere) mégpedig tudatlanságból, pallérozatlanságból és előítéletből (propter ignoventiam et ruditatem, vel propter prejudicia). De ezekkel a szerencsétlenekkel nincs mit kezdeni, inkább csak sajnálatot és szánalmat érdemelnek.⁵⁷

Klein írásának az a lényege, hogy a görög rítusú egyháznak és benne a románságnak felvilágosodásra, tudásra van szüksége, nem pedig együgyű és képmutató vezetőkre. „Kérem, mi válik a mi egyházunkból, ha ilyen együgyű és előítéletes, vagy képmutató, vagy képzelődő (fantasticos) doktorai lesznek? Mi jót remélhetni, hacsak még nagyobb műveletlenséget, nyomort, zürzavart és átkot nem. Szabadíts meg minket Uram ezektől és a többi bajoktól! Lám, minthogy a vallásnak a felszínére, nem pedig lényegére és velejére

⁵⁴ ... „soli rudes nobiscum manent” — írja Maior Gergely az erdélyi kancellárhoz intézett levelében (Balázsfalva, 1778. május 5.), mely szellemben egészen közeli rokona a Diss. de jejuniis-nek [EK. 716 :1778].

⁵⁵ „... omnia alia non esse legem, sed privata hominum figmenta, si ex Lege Naturae, sacra Scriptura, Ecclesiae traditione, et SS. Patrum doctrina desumpta, aut confirmata non sint” [i. h. 110. l.].

⁵⁶ I. rá. 114—5.

⁵⁷ I. m. 117.

van gondunk, Istennek mekkora kegyetlen igazságos haragja érte majdnem az egész keleti egyházat és a zsarnoknak, a barbár töröknek súlyos igája alatt nyög, eltemetve a legnagyobb tudatlanság sötétjébe (sepulta in maximis ignorantiae tenebris). Akik pedig az európai hatalmasságok alatt vannak, utolsók és megvetettek, és majd hogy a zsidókkal egy rendben nem lévők és az eddiginél is súlyosabb átok az, hogy minél nagyobb sötétség borít el, annál jobban vágyunk kiemelkedni belőle. Egyedül az orosz birodalom áll jól, ahonnan a hasonlíthatatlan férfiú, I. Péter, kit hősi cselekedeteiért Nagynak neveznek, a tudatlanságot és babonát, a hiábavaló szabályok sötétségét kiűzte, és országába tanult férfiakat hozott be.”⁵⁸ Ezek a keleteurópai ortodox internacionáléval és közelebbről a román sorssal foglalkozó sorok nem csupán Klein egyéni találmányai. Lehetetlen fel nem ismernünk bennük KOTORE 1746-ban kelt és ugyanezen kérdésekkel foglalkozó írásának hatását.⁵⁹ Ezzel egyezik az egyetemes ortodoxia problémájának felvetése és egyetemes magyarázása, a zsidókkal való összehasonlítás (amivel már Klein Ince is élt kérvényeiben) az erdélyi románok elesett voltának vázolója, a vezetők bölcseségének szükségessége, a bölcsesség és tudatlanság szembeállítása. A gondolatmenet párhuzamossága nem kétséges. Klein tanítványa Kotorenek, akit a legtudósabb román embernek nevez, és a görögök schismájáról írt könyvét jól ismeri, a Historia Daco-Romanorumban említi is. De különbségek is vannak a két felfogásban. KOTORE a görögöket éhes farkasoknak nevezi, a görögök és a románok azért bűnhődnek, mert elszakadtak a római egyháztól; KLEIN éppen ellenkezőleg szembenáll a latin rítussal és a görögöt védi. Kotore a bőjtöt és a jócselekedeteket magasztalja; Klein a bőjtöket észszerűen csökkenti. Kotore korában Bécs és a latin ritus erőteljesen védte a görög ritusú unitusokat; Klein korára megváltozott a világ, Bécs újra felállította a nemegyesült görög püspökséget, s a felvilágosodás előrehaladása az udvarban csökkentette a latin ritus térítői hajlandóságát az ortodoxiával szemben, helyette inkább a görög ritusú unitusok latinizálása kecsegtetett jó reménységgel. De a barokk Kotore helyett most a felvilágosult Klein szemléli népe sorsát, így hát nem a schisma a románság jelenlegi lehanyatlott sorsának okozója, hanem a tudatlanság, a felvilágosodás hiánya. Innen a program: kiemelkedni a sötétségből a világosságra, a tudomány, az ész, a természet törvényei által. Klein valóban hűségesen szolgálta bécsi évei alatt kitűzött célját. Emberfeletti erővel végezte nyelv-

⁵⁸ I. m. 122—3.

⁵⁹ I. m. 123—4.

szeti, történetírói, fordítói és kompilátori munkáját. Ennek köszönhetjük az erdélyi román felvilágosodás történetének első fejezetét is.

Ha össze akarjuk foglalni KLEIN felfogásának főismertetőit, akkor mindenekelőtt nacionalizmusáról és mérsékelt felvilágosultságáról kell szólnunk. E kettő úgy viszonyul egymáshoz, hogy a felvilágosultság eszköz a nemzetiség szolgálatában. Klein nacionalizmusa olyan kirívó, hogy a korabeli nem-nacionalista felvilágosultak bírálatát természetesen magára vonta. FR. SULZER, a *Geschichte des Transalpinischen Daciens* (Bécs, 1781) szerzője, aki kéziratból ismerte a *Historia Daco-Romanorum*-ot, elszörnyülködött az elfogultságnak a kezdődő nacionalizmus különös torzulásokra vezető történelmi előadásán. Sulzer bírálatát a nacionalizmusról, a nacionalizmus kora előtt, feltűnően egyezik a mai emberével, aki a nacionalizmust hanyatlásban, hasonló érveléssel és elfogultságtól mentes szemmel nézi. Klein nemzetszemlélete — ez ugyanakkor az erdélyi görögkatolikus románságé is — sajátos keveredése a vallási közösségérzésnek, a történelmi alapozású nacionalizmusnak (vagyis dáko-romanizmusnak) és a mérsékelt bécsi típusú felvilágosodásnak.

Itt az ideje azonban megvizsgálni Klein felvilágosodásának forrásait is. Maior Gergely környezetében már Balázsfalván elérhette az új szellem egy-egy lenge fuvallata; Bécsben a közszellem és a megreformált egyetemi tanulmányok kézenfogva vezették tovább. Bécsi egyetemi tanulmányairól nincs semmi közvetlen adatunk, csak tanárainak nevét és működését ismerjük. Hazatérve Balázsfalvára, 1773-ban Klein adja elő az etikát. Előadásait FRIEDRICH CHRISTIAN BAUMEISTER görlici rektor széleskörűen használt «*Elementa-philosophiae recentioris*» című könyve nyomán tartotta (első kiadása 1747-ből való), ennek egyes részeit a fennmaradt kéziratok tanúsága szerint lefordította románra. Nem véletlen, hogy választása a protestáns görlici rektornak, BAUMEISTERNEK könyvére esett, ugyanis ezt az erdélyi protestáns (református és unitárius) iskolák szelvében-hosszában használták. Hogy a nagy kereslet kielégítse, a kolozsvári református kollégium eljárásága 1771-ben a kollégium betűivel és hadadi br. Wesselényi Ferenc, valamint neje, gr. Rhédei Zsuzsanna költségén az iskolai ifjúság használatára kiadta. Nem valószínű, hogy Bécsben Baumeistert tanították volna. Úgy látszik, a Balázsfalvára hazatérő és a filozófia tanítására utasított Kleinnek vezérfonalra volt szüksége és ezt könnyen megtalálhatta Baumeister két évvel azelőtti kolozsvári kiadásában, amit a drágább és nehezebben hozzáférhető külföldi könyvek-nél olcsóbban megszerezhetett. Ebből fordította két részben *Logi-*

káját melynek kézírata Balázsfalván van⁶⁰ és jóval később, 1799-ben Budán sajtó alá is rendezte. Metafizikájának kéziratát Nagyváradon a görögkatolikus püspökség kézírattára őrzi.⁶¹ Baumeister könyvének további részeit, a természetjogot, etikát és politikát 1800-ban Szebenben adta ki.⁶² Csupán a *Philosophia moralis*-ről nincs értesülésünk, de az előzmények után valószínű, hogy ezt a részt is lefordította, a balázsfalvi névtelen kéziratok között esetleg nyomára is lehetne akadni. Semmi kétség, hogy Klein természetfilozófiai és természetjogi felfogását Baumeistertől kölcsönözte. Nem részletezzük, mint tükröződnek Baumeister művének a Wolff-i filozófa népszerűsítőjének gondolata, például a »Dissertatio de jejuniis« soraiban, csak röviden jelzünk néhány részletet. A természettörvény Kleinnál minden törvény abszolút mértéke. Baumeisternél: „Ius naturae explicat traditque leges immutabiles et divinas,”⁶³ vagy „Vox naturae est vox Dei.”⁶⁴ A *Ius Naturae V.* fejezetének címe: *De officiis erga corpus* már önmagában elárulja a hatást Klein felfogására. A test iránti kötelességről Klein ezt írja: „cuius post animae salutem (erről B.-nél a III. fejezet szól) maximam potissimamque curam gerere, et Naturae, et Divinae, et Humanae Leges, nos obligant.”⁶⁵ Baumeisternél „per officia erga corpus intelligimus omnes illas actiones, ad quas suscipiendas respectu corporis nostri, lex naturae, nos adstringit sive obligat.”⁶⁶ Majd részletesebben a táplálkozásról is nyújt racionális tanácsot: „Naturae ergo lege obligamur ad tantum cibi petusque capiendum quantum ad desideria naturae explenda, et ad corporis vires reficiendas satis est.”⁶⁷ Nem lehet tehát semmi kétségünk, hogy Klein felvilágosult nézetei mindenekelőtt Baumeister filozófiai kézikönyvéből táplálkoznak.

Kissé részletesebben, de nem kimerítően tárgyaltuk KLEIN viszonyát a felvilágosult eszmékhez. Természetesen nem ő az egyetlen, de kétségtelenül ő a legkiemelkedőbb képviselője az erdélyi román felvilágosodásnak. Csak néhány szóval vázoljuk az erdélyi román felvilágosodással kapcsolatos főbb összefüggéseket és feladatokat. Mindenekelőtt részletes vizsgálat alá kellene venni a bécsi

⁶⁰ Részletes ismertetését l. tőlem: i. m. 188—90.

⁶¹ Iorga, *Ist. lit. rom.* II.¹ 413 és Manciualea, i. m.

⁶² I. Radu, *Manuscriptele bibliotecii episcopiei greco-catolice romane din Oradea: Ac. Rom. Mem. Sect. Ist. s. III. t. I.* 1923. Mem. 6. 226. sz.

⁶³ *Legile firei, Etica si Politica, sau Filosofia cea lucratoare.* Szeben, 1800: B R V II. 625. sz. 417.

⁶⁴ *Elem. phil. rec. Claudiopoli, 1771.* 426.

⁶⁵ I. m. 387.

⁶⁶ *Dias. de jej.* 113.

egyetemi oktatást az ott tanuló román ifjúságra gyakorolható hatás szempontjából, azután ugyanezt el kell végezni az erdélyi református kollégiumokkal, az enyedivel, kolozsvárral, marosvásárhelyivel kapcsolatban, végül a kolozsvári jezsuita majd piarista kollégium viszonyait kellene tisztázni. Bécsben Sonnenfels tanítványai sorában igen gyakran találkozunk románokkal, hogy csak néhány nevét említsek: MARDSINAI (LAZARINI) DÁNIEL, SINKAI JÁNOS, MÉHESI JÓZSEF, de előfordulnak a Windliag-féle alapítvány ösztöndíjasai közt is, mint KÖDI FARKAS JÁNOS, később Kolozsvárott főiskolai tanár. A Sancta Barbara számos román alumnusa közül BUDAI-DELEANU JÁNOS a legnevezetesebb egyéniség, aki felvilágosult íróember és a triász korának egyetlen tehetséges költője. A természettudományos érdeklődésű felvilágosult románok közül MOLNÁR JÁNOS Bécsben tesz sebészvizsgát, később Kolozsváron hírneves szemészprofesszor lesz belőle. Az erdélyi triász másik két tagjának, SINKAI GYÖRGYnek és MAIOR PÉTERnek művét is részletes vizsgálat alá kell venni. Nem mellőzhető végül a szabadkőművesség kutatása sem, melynek a románság életében is komoly szerepe volt. Az előbb említett Molnár Jánoson kívül több görög-keleti püspök szabadkőművességéről van tudomásunk. A politikai gondolkozás fejlődésének szempontjából a bécsi természetjogi iskola tanításainak a vizsgálata ígérkezik a leggyümölcsözőbbnek. Enélkül ugyanis a *Supplex Libellus Valachorum* érvelését és természetjogi felfogását bajosan lehet helyesen értelmezni. Ezen a téren MÉHESI JÓZSEF szellemi fejlődésének a kinyomozása a legfontosabb teendő, mert valószínűleg az ő keze vezette a *Supplex* sorait rovó tollat. A kérvény történelmi érvelése azonban a KLEIN SÁMUEL agyából pattant ki. A *Supplex Libellus Valachorum* a két román felekezet összefogásából és a mögéje felsorakozott tekintélyes, részben felvilágosult gondolkozású román értelmiségi réteg akaratából létrejött politikai tett. Bár ennek politikai alapgondolata a helyi adottságokhoz képest rendi természetű, indoklása a felvilágosodás eszméit is tükrözi. A *Supplex Libellus Valachorum* teljes megértésének előfeltételeihez tehát hozzátartozik az erdélyi román felvilágosodás előzetes megismerése.

⁶⁷ Elem. phil. rec. 444, 447.